

فصلنامه علمی تخصصی فقه و حقوق معاصر

سال یازدهم- شماره ۳۱- بهار ۱۴۰۴-ص ۲۰-۴۷

تحلیل و بررسی تطبیقی انواع نظام دادرسی کیفری

سبحان محمدی^۱

چکیده:

در قوانین آیین دادرسی کیفری کشورهای مختلف، مواد خاصی برای توضیح و تبیین نظام‌های مختلف رسیدگی کیفری وجود ندارد. بنابراین بحث درباره نظام‌های دادرسی و تعیین ویژگی‌های هر یک از آنها بر مبنای مطالعه تاریخ تحولات حقوق کیفری و استخراج اصول و قواعد دادرسی در طول اعصار مختلف و نیز زمان حال امکان‌پذیر است. در این مقاله چهار سیستم دادرسی که عبارتند از: نظام دادرسی اتهامی، تفتیشی، مختلط و دادرسی اسلامی است مورد مطالعه قرار می‌گیرند. روش پژوهش توصیفی تحلیلی است.

واژگان کلیدی: نظام دادرسی کیفری، نظام دادرسی اتهامی، تفتیشی، مختلط و دادرسی اسلامی.

---

^۱ - دانشجوی کارشناسی ارشد دانشگاه علوم قضایی.

۱. نظام دادرسی اتهامی^۲

نظام دادرسی اتهامی یکی از دو مدل اساسی دادرسی کیفری است که در بسیاری از کشورهای جهان به‌ویژه در نظام‌های حقوقی مشترک‌المنافع همچون انگلستان و ایالات متحده آمریکا، به کار می‌رود. این سیستم در حقیقت بر اساس ترافعی بودن و رقابتی بودن طرفین دعوا بنا نهاده شده است، به طوری که متهم و مدعی‌العموم یا دادستان در یک فرآیند رقابتی تلاش می‌کنند تا از طریق ارائه شواهد و استدلال‌های خود، نتیجه مطلوب را برای خود کسب کنند. این سیستم برخلاف دیگر سیستم‌های دادرسی، مانند نظام دادرسی تحقیقی، در آن قاضی به‌عنوان یک مقام بی‌طرف تنها نقش نظارتی ایفا می‌کند و هیچ‌گونه دخالت مستقیمی در تحقیقات نداشته و نخواهد داشت.

۱.۱ ویژگی‌های اصلی نظام دادرسی اتهامی

یکی از شاخص‌ترین ویژگی‌های نظام دادرسی اتهامی، نقش بی‌طرف قاضی است. در این سیستم، قاضی نه تنها خود به جمع‌آوری شواهد و تحقیقات نمی‌پردازد، بلکه تنها به‌عنوان یک ناظر بی‌طرف در روند دادرسی حاضر است. در حقیقت، قاضی موظف است که اطمینان حاصل کند که طرفین دعوا به‌طور منصفانه و بدون هیچ‌گونه تبعیضی در برابر یکدیگر قرار دارند (Ashworth, ۲۰۱۹). این سیستم به‌طور ویژه بر حق دفاع متهم تأکید دارد، به طوری که متهم حق دارد برای خود وکیل استخدام کند و از خود دفاع کند. این ویژگی خود به‌عنوان یکی از اصول اساسی در دادرسی منصفانه و حقوق بشر شناخته می‌شود.

یکی دیگر از ویژگی‌های برجسته این سیستم، حضور هیئت منصفه است. هیئت منصفه، که به‌طور معمول از تعدادی از شهروندان عادی تشکیل می‌شود، مسئولیت دارند که بر اساس مدارک و شواهد ارائه‌شده، تصمیم بگیرند که آیا متهم گناهکار است یا خیر. این نهاد به‌ویژه در سیستم دادرسی اتهامی در کشورهای مانند انگلستان و ایالات متحده، نقشی محوری در فرآیند دادرسی ایفا می‌کند. حضور هیئت منصفه به نوعی تضمینی برای استقلال قضاوت و جلوگیری از دخالت‌های سیاسی و مقامات اجرایی در فرآیند دادرسی است (Zander, ۲۰۲۰).

---

^۲Adversarial System

در این نوع سیستم، بار اثبات جرم بر عهده دادستان یا مدعی‌العموم است. به این معنا که تا زمانی که جرم متهم به‌طور شفاف و قطعی ثابت نشود، متهم بی‌گناه فرض می‌شود. این اصل، که به «اصل برائت» مشهور است، یکی از مهم‌ترین اصول حقوق بشر است که در نظام دادرسی اتهامی به‌طور کامل رعایت می‌شود. در نتیجه، این سیستم نه تنها به متهم این امکان را می‌دهد که از خود دفاع کند، بلکه از خطرات احتمالی ناعادلانه بودن دادرسی نیز جلوگیری می‌کند.

۲،۱ مراحل دادرسی در نظام اتهامی

نظام دادرسی اتهامی معمولاً در چند مرحله اساسی صورت می‌گیرد. مرحله تحقیق اولیه از اولین مراحل دادرسی است که در آن مقامات تحقیقاتی، نظیر پلیس و دادستان، به بررسی شواهد و تحقیقات ابتدایی پرداخته و پرونده را آماده برای ارائه به دادگاه می‌کنند. در این مرحله، دادستان تلاش می‌کند تا شواهد کافی برای اثبات جرم به دادگاه ارائه کند. پس از آن، مراحل مقدماتی آغاز می‌شود که در آن متهم از اتهامات وارد شده آگاه می‌شود و امکان پاسخ به آن‌ها را می‌یابد. این مرحله به‌طور عمده در راستای تصمیم‌گیری دادگاه در مورد ارجاع پرونده به دادگاه برای محاکمه است.

پس از این مراحل، محاکمه در دادگاه آغاز می‌شود. در این مرحله، هر یک از طرفین دعوا (مدعی‌العموم و دفاع) به‌طور مستقل و رقابتی در برابر یکدیگر قرار می‌گیرند و تلاش می‌کنند تا با ارائه شواهد و استدلال‌های خود، نظر هیئت منصفه یا قاضی را جلب کنند. در این مرحله، شواهد و گواهی‌ها توسط طرفین ارائه می‌شود و هر یک از طرفین به‌طور کامل فرصت دارند تا به‌طور شفاهی یا کتبی از خود دفاع کنند. در نهایت، پس از بررسی تمام شواهد و دلایل، قاضی یا هیئت منصفه تصمیم‌گیری می‌کنند که آیا متهم گناهکار است یا خیر.

۱-۲-۱- مرحله تحقیق اولیه^۳

تحقیقات اولیه نخستین گام در مسیر رسیدگی کیفری در نظام اتهامی است. در این مرحله، مقامات مجری قانون، به‌ویژه پلیس، نقش کلیدی ایفا می‌کنند. پس از کشف جرم، پلیس اقدام به جمع‌آوری ادله، بازجویی از شهود،

^۳Pre-trial Investigation

ضبط مدارک، تهیه گزارش‌های میدانی و شناسایی مظنونان می‌نماید. برخلاف نظام دادرسی تفتیشی، در نظام اتهامی قاضی در این مرحله نقش فعالی ندارد و فرآیند کشف حقیقت صرفاً بر عهده مقامات تحقیقاتی است. دادستان، به‌عنوان نماینده عمومی، نظارت کلی بر روند تحقیقات دارد و در برخی موارد ممکن است دستورات تکمیلی به پلیس ارائه دهد (Ashworth, ۲۰۱۹: p. ۲۱۴).

در پایان این مرحله، دادستان ارزیابی می‌کند که آیا شواهد جمع‌آوری شده برای تشکیل پرونده و ارائه آن به دادگاه کافی است یا خیر. اصل برائت، به‌عنوان ستون فقرات این مرحله، ایجاب می‌کند که تنها در صورت وجود ادله کافی و معقول، فرد مظنون به‌عنوان متهم به دادگاه معرفی شود.

۱-۲-۲- مرحله مقدماتی^۴

در نظام دادرسی اتهامی، مرحله مقدماتی، گذرگاهی مهم میان تحقیقات مقدماتی و محاکمه رسمی به‌شمار می‌آید. هدف از این مرحله، بررسی اولیه‌ی اعتبار و کفایت شواهد ارائه‌شده توسط دادستان است تا مشخص شود که آیا محاکمه‌ی متهم موجه و قانونی است یا نه.

در این مرحله، متهم به‌طور رسمی از اتهامات وارده مطلع می‌شود. این اطلاع‌رسانی از جمله حقوق بنیادین متهم به‌شمار می‌رود که در اسناد بین‌المللی چون ماده ۶ کنوانسیون اروپایی حقوق بشر مورد تأکید قرار گرفته است. همچنین، متهم این فرصت را می‌یابد که از طریق وکیل مدافع خود نسبت به رد اتهامات یا تضعیف ادله دادستان اقدام کند. در مواردی، قاضی ممکن است پرونده را به دلیل ناکافی بودن شواهد، پیش از ورود به مرحله محاکمه مختومه اعلام کند.

۱-۲-۳- مرحله محاکمه^۵

^۴Preliminary Hearing / Committal Proceedings

^۵Trial

مرحله محاکمه، نقطه اوج نظام دادرسی اتهامی است؛ جایی که فرآیند ترافعی به طور کامل تحقق می‌یابد. در این مرحله، دو طرف اصلی دعوا یعنی دادستان و وکیل مدافع، در برابر قاضی یا هیئت منصفه به استدلال، پرسش از شهود و ارائه مستندات می‌پردازند. این مرحله در نظام اتهامی غالباً علنی است تا شفافیت و نظارت عمومی بر فرآیند دادرسی تضمین شود.

در کشورهای دارای نظام هیئت منصفه، مانند انگلستان، این نهاد متشکل از شهروندان عادی است که مسئولیت اصلی در صدور رأی در خصوص تقصیر یا بی‌گناهی متهم را بر عهده دارند. هیئت منصفه صرفاً بر پایه شواهد ارائه‌شده در جلسه دادگاه قضاوت می‌کند و به هیچ‌وجه از سوابق قضایی، اطلاعات پیش‌زمینه‌ای یا تحقیقات خارج از دادگاه استفاده نمی‌کند (Zander, ۲۰۲۰: p. ۱۳۹).

در خلال محاکمه، اصل برائت، اصل منع اجبار به اعتراف، و حق داشتن وکیل مدافع تضمین می‌گردد. همچنین، طرفین می‌توانند از ابزارهایی چون بازجویی متقابل (cross-examination) استفاده کنند تا اعتبار شهود طرف مقابل را به چالش بکشند. قاضی در این میان نقش داور را دارد؛ نه محقق. او بر فرآیند رسیدگی نظارت می‌کند، انضباط جلسات را حفظ می‌نماید، و در برخی موارد نیز در تفسیر حقوقی کمک می‌کند. در پایان این مرحله، رأی توسط هیئت منصفه (در صورت وجود) یا قاضی صادر می‌شود.

۱-۲-۴- مرحله صدور و اجرای حکم^۶

در صورت اثبات گناهکاری متهم، مرحله صدور حکم آغاز می‌شود. قاضی با در نظر گرفتن شرایط جرم، شخصیت متهم، سوابق کیفری، و سایر عوامل قانونی، مجازات متناسب را تعیین می‌کند. نظام دادرسی اتهامی در تعیین مجازات نیز شفافیت را مد نظر قرار داده و معمولاً جلسات صدور حکم نیز به صورت علنی برگزار می‌گردد. متهم، پس از صدور حکم، حق دارد از رأی صادره در مرجع بالاتر تقاضای تجدیدنظر نماید.

^۶Sentencing and Enforcement

در مجموع، نظام دادرسی اتهامی با طراحی چندمرحله‌ای خود می‌کوشد تا با تفکیک نقش نهادهای مختلف، تحقق عدالت کیفری را در چارچوب اصولی چون برائت، علنی بودن دادرسی، و استقلال قضات تضمین کند.

۳،۱ مزایای نظام دادرسی اتهامی

نظام دادرسی اتهامی که ریشه در سنت حقوقی کامن‌لاو دارد، به دلایلی از جمله حفظ حقوق متهم، تضمین شفافیت دادرسی و رعایت اصول دموکراتیک، به‌عنوان یکی از کارآمدترین الگوهای دادرسی در برخی نظام‌های حقوقی شناخته شده است. مهم‌ترین مزایای آن عبارت‌اند از:

۱. حفظ حقوق فردی و اصل برائت

در این نظام، متهم در تمام مراحل دادرسی از حقوق بنیادین خود برخوردار است. اصل «بی‌گناهی تا زمان اثبات مجرمیت» نه تنها یک قاعده اخلاقی، بلکه قاعده‌ای حقوقی و اجرایی در دادرسی اتهامی است (Ashworth, ۲۰۱۹: p. ۳۱). به موجب این اصل، بار اثبات اتهام بر دوش دادستان است و متهم الزامی به اثبات بی‌گناهی خود ندارد. این ویژگی در مقابله با امکان تعدی دولت یا سوءاستفاده از ابزارهای قضایی، نقش تعیین‌کننده‌ای دارد.

۲. شفافیت، علنی بودن و نظارت عمومی

یکی از ارکان مهم نظام اتهامی، علنی بودن دادرسی است. جلسات محاکمه به‌طور معمول با حضور رسانه‌ها و عموم مردم برگزار می‌شود، مگر در موارد استثنایی مانند امنیت ملی یا حمایت از اطفال. این امر سبب افزایش شفافیت قضایی، جلوگیری از فساد و ارتقای اعتماد عمومی به نظام عدالت کیفری می‌شود (Zander, ۲۰۲۰: p. ۱۶۷). همچنین امکان نظارت همگانی بر عملکرد قضات، دادستان‌ها و وکلا، تضمینی برای اجرای صحیح عدالت فراهم می‌آورد.

۳. نقش هیئت منصفه و تضمین عدالت مردمی

یکی از امتیازات بارز نظام اتهامی، استفاده از هیئت منصفه در رسیدگی به جرایم سنگین است. این نهاد که متشکل از شهروندان عادی و بی طرف است، درباره تقصیر یا براءت متهم تصمیم می گیرد. حضور هیئت منصفه، نظام قضایی را از تمرکز قدرت در دست یک قاضی حرفه‌ای دور می‌سازد و فرآیند دادرسی را مردمی‌تر، دموکراتیک‌تر و شفاف‌تر می‌کند (Jackson & Summers, ۲۰۱۲: p. ۹۴). این ویژگی، به‌ویژه در مواردی که امکان نفوذ سیاسی یا فشارهای اجتماعی بر قاضی وجود دارد، تضمینی برای حفظ بی طرفی نظام دادرسی است.

۴. ترافع آزاد و برابری سلاح‌ها

در این نظام، طرفین دعوا (دادستان و وکیل مدافع) در یک فضای برابر و با فرصت‌هایی مشابه در دفاع یا اثبات، به رقابت می‌پردازند. این تقابلی آزاد، به‌ویژه در مواجهه با ادله، پرسش از شهود و ارائه استدلال‌ها، امکان احراز حقیقت را در فضایی رقابتی افزایش می‌دهد و مانع از یک‌جانبه‌گرایی می‌شود. قاضی صرفاً به‌عنوان داور بی طرف ایفای نقش می‌کند که از دیگر ویژگی‌های بنیادین این سیستم است.

۴،۱ معایب نظام دادرسی اتهامی

در عین حال که نظام دادرسی اتهامی از جهاتی واجد مزایای حقوقی و انسانی قابل توجه است، معایبی نیز دارد که در برخی موارد به کارآمدی و عدالت مادی آن خدشه وارد می‌سازد. از جمله:

۱. هزینه بر بودن و عدم دسترسی برابر به عدالت

یکی از انتقادات رایج به این نظام، گران بودن فرآیند دادرسی است. طرفین معمولاً ناگزیر از بهره‌گیری از خدمات وکلای خصوصی، کارشناسان ادله، و هزینه‌های دادرسی طولانی مدت هستند. این امر موجب می‌شود که دسترسی برابر اقشار ضعیف به عدالت با چالش روبه‌رو شود (Langbein, ۲۰۰۳: p. ۸۳۵). در برخی موارد، برخورداری از یک وکیل توانمند می‌تواند نتیجه محاکمه را به کلی تغییر دهد، حتی اگر ادله کافی علیه متهم وجود داشته باشد.

۲. عدم تخصص هیئت منصفه در ارزیابی ادله فنی

در نظام اتهامی، تصمیم‌گیری نهایی درباره گناهکار بودن یا نبودن متهم در جرایم مهم بر عهده هیئت منصفه گذاشته می‌شود. هرچند این امر نشانگر مردمی بودن فرآیند دادرسی است، اما اعضای هیئت منصفه فاقد تخصص قضایی یا علمی هستند. به‌ویژه در جرایمی که ارزیابی ادله پیچیده و فنی نیاز دارد، مانند جرایم اقتصادی یا جرایم با ابعاد پزشکی و روان‌شناسی، ممکن است تصمیم‌گیری ایشان فاقد دقت علمی لازم باشد (Zander, ۲۰۲۰: p. ۲۰۳).

۳. طولانی شدن فرآیند دادرسی

نظام دادرسی اتهامی با توجه به ماهیت ترافعی و تعدد مراحل، نظیر جمع‌آوری ادله، بازجویی متقابل، اظهارات شهود، چالش‌های حقوقی متعدد و استدلال‌ات طرفین، معمولاً فرآیندی زمان‌بر دارد. همین امر باعث می‌شود که پرونده‌ها گاه سال‌ها در جریان باقی بمانند و نه تنها به تحمیل هزینه‌های بیشتر بیانجامد، بلکه موجب آسیب به طرفین دعوا نیز شود؛ از جمله نگه‌داشتن متهم در بازداشت موقت طولانی‌مدت یا تعلیق اجرای عدالت برای بزه‌دیده.

۴. احتمال انحراف از کشف حقیقت به نفع پیروزی ترافعی

در نظام اتهامی، چون هدف طرفین بیشتر پیروزی در دعوا است تا همکاری در کشف حقیقت، گاهی حقیقت در پس تاکتیک‌های حقوقی پیچیده، مخفی می‌ماند. متهم یا وکیل او ممکن است با استفاده از ایرادهای شکلی، اصل موضوع را منحرف سازند. این مسئله سبب شده برخی از حقوق‌دانان معتقد باشند که نظام اتهامی در مواردی به جای رسیدن به حقیقت، به نمایش حقوقی تبدیل می‌شود (Langbein, ۲۰۰۳: p. ۸۴۸).

۲. نظام دادرسی تفتیشی^۷

نظام دادرسی تحقیقی یا تفتیشی یکی از مهم‌ترین الگوهای تاریخی و ساختاری در فرآیند دادرسی کیفری محسوب می‌شود که ریشه در نظام‌های حقوقی رومی-ژرمنی و سنت حقوق نوشته دارد. این نظام عمدتاً در کشورهای

^۷Inquisitorial System

اروپای قاره‌ای از جمله فرانسه، آلمان، ایتالیا، اسپانیا و نیز در برخی نظام‌های حقوقی با پیشینه اسلامی نظیر ایران، مصر و تونس، مورد استفاده یا تأثیرگذاری قرار گرفته است. نظام دادرسی تحقیقی در تقابل نظری و عملی با نظام دادرسی اتهامی قرار دارد که ویژگی اصلی آن رقابتی بودن فرآیند رسیدگی است.

در نظام تحقیقی، فرآیند دادرسی بر نقش فعال قاضی در کشف حقیقت و هدایت تحقیقات استوار است؛ برخلاف نظام اتهامی که در آن قاضی عمدتاً ناظر بی‌طرف و داور میان ادعاها و دفاعیات طرفین دعواست. این تمایز نه تنها در ساختار نهادی و مراحل دادرسی، بلکه در فلسفه حقوقی، نحوه توزیع اختیارات، و چگونگی جمع‌آوری و ارزیابی ادله نمایان است. در واقع، در نظام تحقیقی، مسئولیت آغاز، هدایت و خاتمه تحقیقات کیفری اغلب بر عهده قاضی تحقیق یا قاضی تعقیب قرار دارد و هدف اصلی نه اثبات یک ادعا، بلکه کشف واقعیت عینی و تحقق عدالت ماهوی است.

همچنین در این نظام، نقش مکتوبات، گزارش‌های رسمی و مستندات کتبی بر فرآیند دادرسی غلبه دارد و جلسات دادرسی ممکن است ماهیت رسمی‌تر، فنی‌تر و غیرعلنی‌تری داشته باشند. بدین ترتیب، نظام دادرسی تحقیقی با بهره‌گیری از رویکردی سازمان‌یافته، ساختاریافته و پژوهش‌محور، تلاش می‌کند تا با تکیه بر صلاحیت علمی و فنی مقام قضایی، حقیقت را به صورت بی‌طرفانه و دقیق احراز نماید.

به طور کلی، این نظام با هدف تقویت حاکمیت قانون، تضمین دقت در رسیدگی و جلوگیری از تأثیر عوامل غیرحقوقی در فرآیند دادرسی شکل گرفته است و در نظام‌های حقوقی متعددی، به‌ویژه در رسیدگی به جرایم مهم و پیچیده، همچنان از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

۱،۲ ویژگی‌های اصلی نظام دادرسی نفتیشی

۱. محوریت نقش قاضی در کشف حقیقت

یکی از مشخصه‌های بنیادین نظام دادرسی تحقیقی، نقش محوری و فعال قاضی در فرآیند کشف حقیقت است. در این نظام، برخلاف آنچه در نظام دادرسی اتهامی مشاهده می‌شود که در آن قاضی عمدتاً نقش داور بی‌طرف

میان دو طرف دعوا را ایفا می‌کند، قاضی تحقیق به‌عنوان مقام اصلی هدایت پرونده، وظیفه‌ی مستقیم و گسترده‌ای در گردآوری، ارزیابی و تحلیل ادله دارد. او نه‌تنها جلسات رسیدگی را مدیریت می‌کند، بلکه در کلیه مراحل مقدماتی دادرسی، از جمله بازجویی از متهم، استماع گواهی شهود، ارزیابی کارشناسی، بازرسی محل جرم، ضبط مستندات و تصمیم‌گیری درباره تعقیب یا منع تعقیب، نقش تعیین‌کننده‌ای دارد.

در حقیقت، هدف اصلی از این ساختار آن است که قاضی با بهره‌گیری از اختیارات قانونی و موقعیت بی‌طرفانه خویش، فراتر از تقابل ادعاها و دفاعیات طرفین، خود به دنبال کشف حقیقت عینی و تحقق عدالت ماهوی باشد. چنین نقشی سبب می‌شود فرآیند دادرسی در این نظام بیش از آن‌که رقابتی یا تقابلی باشد، ماهیتی پژوهشی، فنی و تحلیلی به خود بگیرد؛ چراکه قاضی با بررسی جامع و دقیق ابعاد پرونده، سعی در بازسازی واقعیت تاریخی وقوع جرم دارد (Damaska, ۱۹۸۶: p. ۳۶).

از سوی دیگر، حضور قاضی در قلب فرآیند تحقیق، امکان کاهش مداخلات غیرحقوقی و نفوذ عوامل بیرونی را فراهم می‌سازد؛ زیرا تصمیم‌گیری نهایی مبتنی بر داده‌های گردآوری‌شده توسط مقام قضایی و نه بر اساس توانایی استدلال یا اقناع طرفین در یک فرآیند رقابتی صرف است. به همین دلیل، بسیاری از حقوقدانان، نظام تحقیقی را در کشف حقیقت، به‌ویژه در جرایم پیچیده یا سازمان‌یافته، موثرتر و دقیق‌تر می‌دانند (Findlay et al., ۲۰۰۹: p. ۲۱۸).

با این وجود، باید توجه داشت که تمرکز بیش از حد بر نقش قاضی و مداخلات گسترده او در فرآیند دادرسی، گاه با انتقاداتی از منظر نقض اصل بی‌طرفی و توازن میان دفاع و تعقیب مواجه شده است. با این حال، نظام‌های حقوقی پیرو این الگو، تلاش کرده‌اند با ایجاد ضمانت‌های شکلی و نهادی نظیر حق اعتراض به تصمیمات قاضی تحقیق، نظارت دادگاه تجدیدنظر و حضور وکیل در مراحل مقدماتی، از افراط در تمرکز قدرت جلوگیری کنند.

۲. یکی از ویژگی‌های ساختاری و روش‌شناختی نظام دادرسی تحقیقی، اتکای اساسی آن بر پرونده مکتوب و مستندات رسمی است. در این نظام، برخلاف نظام اتهامی که بر اصل شفاهیت و حضور فعال و تقابلی طرفین در جلسه علنی دادگاه تأکید دارد، فرآیند رسیدگی به‌صورت غالب در مرحله مقدماتی و خارج از دادگاه شکل می‌گیرد

و بیشتر بر مجموعه‌ای از اسناد، گزارش‌ها، اظهارات مکتوب و ادله کتبی متکی است که توسط مقام تحقیق گردآوری و تنظیم می‌شود. این مجموعه به‌عنوان پایه و مبنای تصمیم‌گیری قضایی در مراحل بعدی عمل می‌کند. قاضی تحقیق در این ساختار، مسئول جمع‌آوری منظم و مدون کلیه اطلاعات مربوط به جرم از جمله بازجویی از متهم، استماع گواهی شهود، نظرات کارشناسی، مستندات مالی، و دیگر مدارک است و همه این موارد را در قالب پرونده‌ای جامع و ساختارمند ساماندهی می‌کند. این پرونده سپس یا مبنای صدور قرار نهایی قرار می‌گیرد (نظیر قرار منع تعقیب یا کیفرخواست)، یا برای صدور رأی نهایی به دادگاه صالح ارجاع می‌شود (Jackson & Summers, ۲۰۱۲).

از این‌رو، برخلاف دادرسی در نظام اتهامی که در آن جلسات علنی و شفاف دادگاه محل اصلی تقابل ادله، مناظره حقوقی و استماع شفاهی هستند، در نظام تحقیقی جلسات دادگاه اغلب جنبه تشریفاتی یا محدود به ارزیابی نهایی پرونده دارند و نقش آن‌ها در کشف حقیقت یا اثبات جرم، به‌مراتب کم‌رنگ‌تر از نظام اتهامی است. در نتیجه، تصمیم‌گیری قضایی در این نظام نه بر اساس آنچه در فضای زنده دادگاه جریان دارد، بلکه بر مبنای تحلیل اسنادی و ادله مکتوب پیشینی صورت می‌گیرد (Cape et al., ۲۰۱۰).

این تمرکز بر نوشتار و مستندات، اگرچه از حیث دقت، نظم و انسجام اطلاعات مزایای قابل توجهی دارد، اما می‌تواند با انتقاداتی نیز مواجه شود؛ از جمله اینکه کاهش میزان مواجهه مستقیم قاضی با متهم و شهود ممکن است بر ارزیابی‌های روان‌شناختی، زبانی و رفتاری مؤثر در کشف حقیقت تأثیر منفی بگذارد. به‌علاوه، غلبه مکتوبات ممکن است دسترسی عموم به فرآیند دادرسی و نظارت اجتماعی بر عدالت کیفری را محدود سازد (Fair Trials International, ۲۰۱۵).

۳. عدم حضور هیئت منصفه

یکی از تفاوت‌های بنیادین میان نظام دادرسی تحقیقی و نظام اتهامی، نحوه تصمیم‌گیری نهایی در خصوص اثبات تقصیر یا صدور حکم براءت است. در نظام اتهامی، مطابق با سنت حقوقی آنگلو-ساکسونی، هیئت منصفه متشکل از شهروندان عادی نقش اصلی در قضاوت درباره گناهکار بودن یا بی‌گناهی متهم را ایفا می‌کند. این نهاد، به‌مثابه

ضامن مردمی بودن و بی طرفی دادرسی، از منظر دموکراتیک نقش مهمی در تضمین مشروعیت اجتماعی فرآیند کیفری دارد.

اما در مقابل، نظام دادرسی تحقیقی معمولاً فاقد هیئت منصفه به معنای رایج آن است و امر قضاوت و صدور رأی، چه در مرحله تعقیب و چه در مرحله صدور حکم، به طور کامل بر عهده قاضی تحقیق یا هیئتی از قضات حرفه‌ای و آموزش دیده قرار دارد. این امر با فلسفه دادرسی تحقیقی که بر دانش، تخصص، و بی طرفی حقوقی مقام قضایی در کشف حقیقت تأکید دارد، کاملاً همخوان است. حضور قضات تخصصی سبب می‌شود فرآیند بررسی شواهد و ارزیابی ادله از انسجام و دقت علمی بالاتری برخوردار باشد و صدور حکم بر پایه تحلیل‌های حقوقی دقیق و روشمند صورت گیرد.

با این حال، فقدان هیئت منصفه ممکن است به کاهش جنبه‌های مردمی و دموکراتیک دادرسی منجر شود. در واقع، منتقدان این ساختار معتقدند که تصمیم‌گیری صرفاً توسط قاضی یا قضات، ممکن است از منظر افکار عمومی کمتر شفاف یا کمتر قابل اعتماد تلقی گردد، به‌ویژه در پرونده‌های سیاسی، حساس یا رسانه‌ای که اعتماد عمومی در مشروعیت دادرسی نقش بسزایی دارد.

در نظام حقوقی ایران نیز که ساختار دادرسی آن در بسیاری جهات تحت تأثیر الگوی تحقیقی و فقه اسلامی قرار دارد، هیئت منصفه تنها در موارد خاص، مانند جرائم مطبوعاتی و سیاسی، آن هم به صورت محدود و تشریفاتی پیش‌بینی شده است (قانون مطبوعات ۱۳۶۴، ماده ۳۶). با وجود اینکه اصل ۱۶۸ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران صراحتاً بر لزوم علنی بودن محاکمات سیاسی و مطبوعاتی با حضور هیئت منصفه تأکید دارد، اما در عمل، دامنه شمول و اختیارات هیئت منصفه محدود بوده و رأی آن الزام‌آور نیست، بلکه صرفاً جنبه مشورتی دارد.

در مجموع، گرچه اتکای نظام تحقیقی بر قضاوت تخصصی می‌تواند به افزایش کیفیت حقوقی تصمیم‌گیری و یکپارچگی در اجرای عدالت منجر شود، اما عدم مشارکت مستقیم شهروندان در فرآیند دادرسی، به‌ویژه در پرونده‌هایی با بار اجتماعی بالا، می‌تواند از منظر شفافیت، پاسخگویی و اعتماد عمومی، محل تأمل و بازاندیشی باشد.

۴. ماهیت غیرترافعی و غیررقابتی

در این نظام، دادرسی کیفری جنبه رقابتی ندارد. دادستان و وکیل مدافع، اگرچه در پرونده نقش دارند، اما برخلاف نظام اتهامی، درگیر تقابل مستقیم با یکدیگر نیستند. هدف اصلی، تحقیق بی طرفانه قاضی برای کشف حقیقت عینی است و نه پیروزی یکی از طرفین. این ویژگی، از احتمال بهره‌برداری نادرست از قواعد شکلی جلوگیری می‌کند، اما ممکن است تعادل میان دفاع و اتهام را به زیان متهم مخدوش کند.

۵. مرحله تحقیقات مقدماتی مفصل و طولانی

در ساختار نظام دادرسی تحقیقی، مرحله تحقیقات مقدماتی نه تنها یک بخش آغازین یا فرعی از فرآیند دادرسی نیست، بلکه محور اصلی و ستون فقرات دادرسی کیفری محسوب می‌شود. برخلاف نظام اتهامی که تمرکز اصلی آن بر محاکمه علنی و شفاهی در دادگاه است، در نظام تحقیقی، بخش اعظم فرآیند کشف حقیقت، جمع‌آوری ادله، و تعیین مسئولیت کیفری در مرحله مقدماتی و توسط قاضی تحقیق انجام می‌شود.

در این مرحله، قاضی تحقیق با همکاری پلیس قضایی، بازپرس‌ها، کارشناسان فنی و پزشکی قانونی، و سایر نهادهای ذی‌ربط، به‌طور جامع به بررسی ابعاد مختلف جرم می‌پردازد. وظایفی نظیر بازجویی از متهم، استماع شهود، بازرسی از محل، ضبط اشیاء و مدارک، اخذ نظر کارشناسی و تحلیل ادله دیجیتال همگی تحت نظارت مستقیم یا غیرمستقیم قاضی تحقیق انجام می‌گیرد. این تمرکز بر دقت و جامعیت در تحقیق، با هدف پیشگیری از طرح دعاوی بی‌اساس و تضمین عادلانه بودن فرآیند محاکمه صورت می‌گیرد.

طولانی بودن این مرحله یکی از خصیصه‌های معمول آن است، زیرا قاضی مکلف است تا پیش از صدور کیفرخواست یا ارجاع پرونده به دادگاه، از وجود ادله کافی برای تعقیب کیفری اطمینان حاصل کند. در بسیاری از کشورهایی که از نظام دادرسی تحقیقی پیروی می‌کنند، از جمله فرانسه، آلمان و بلژیک، این مرحله ممکن است ماه‌ها یا حتی سال‌ها به طول انجامد، به‌ویژه در جرایم پیچیده مانند فساد مالی، جرایم سازمان‌یافته یا جرایم تروریستی.

در حقوق ایران نیز، هرچند در دهه‌های اخیر تلاش‌هایی برای حرکت به سوی مدل ترکیبی از دادرسی (اتهامی - تحقیقی) صورت گرفته، اما همچنان نقش مرحله تحقیقات مقدماتی برجسته است. ماده ۲۴ قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲ (اصلاحی ۱۳۹۴) تأکید دارد که ضابطان قضایی موظف به انجام تحقیقات تحت نظارت دادستان یا بازپرس هستند و تنها در صورت کفایت دلایل، امکان ارجاع به دادگاه فراهم می‌شود. این ساختار اگرچه از حیث افزایش دقت در تعقیب کیفری مفید است، اما در عمل به اطلاع دادرسی و بازداشت‌های طولانی‌مدت پیش از محاکمه نیز منجر می‌شود.

در مجموع، می‌توان گفت که طولانی بودن مرحله تحقیقات مقدماتی در نظام تحقیقی، اگرچه تضمین‌کننده دقت، انسجام و کارآمدی فرآیند تعقیب کیفری است، اما باید همواره میان این هدف و ضرورت رعایت حقوق بنیادین متهمان، مانند سرعت در رسیدگی و حفظ آزادی فردی، توازن برقرار گردد.

۲،۲ مراحل دادرسی در نظام تحقیقی

۱. فرآیند دادرسی در نظام تحقیقی به گونه‌ای طراحی شده است که تمرکز آن بر کشف حقیقت و گردآوری دقیق ادله، پیش از ورود به مرحله محاکمه است. این فرآیند معمولاً در چند مرحله مشخص و متوالی صورت می‌پذیرد:

۱. آغاز تحقیقات با اعلام جرم یا شکایت شاکی خصوصی

فرآیند دادرسی معمولاً با اعلام جرم توسط مقام عمومی یا طرح شکایت از سوی شاکی خصوصی آغاز می‌شود. این اعلام می‌تواند مستقیماً به دادستان یا نزد مراجع تحقیقاتی ذیصلاح صورت گیرد. مقام تعقیب (دادستان یا قاضی تحقیق) پس از بررسی اولیه، در صورت احراز جنبه کیفری موضوع، دستور آغاز تحقیقات را صادر می‌کند.

۲. تحقیقات مقدماتی توسط قاضی تحقیق

در این مرحله، قاضی تحقیق با استفاده از اختیارات گسترده خود به جمع‌آوری ادله، بازجویی از متهم، استماع اظهارات شهود، دریافت نظرات کارشناسان و بررسی اسناد و مدارک می‌پردازد. هدف اصلی از این مرحله، دستیابی به تصویری روشن از واقعه مجرمانه و ارزیابی امکان پیگیری آن در دادگاه است.

۳. ارجاع پرونده به دادگاه کیفری

چنانچه قاضی تحقیق پس از پایان تحقیقات مقدماتی، دلایل کافی برای تعقیب کیفری را احراز نماید، پرونده را با تنظیم گزارش نهایی و صدور قرار مجرمیت، به دادگاه کیفری ذیصلاح ارجاع می‌دهد. در غیر این صورت، ممکن است پرونده با صدور قرار منع یا موقوفی تعقیب مختومه گردد.

۴. مرحله محاکمه

جلسه دادگاه در نظام تحقیقی اغلب کوتاه‌تر، رسمی‌تر و تا حد زیادی مبتنی بر مستندات و پرونده کتبی است. در این مرحله، قاضی (یا هیئت قضایی) با بررسی گزارش قاضی تحقیق، اظهارات تکمیلی متهم و مستندات پرونده، به صدور رأی می‌پردازد. نقش طرفین در جلسه دادگاه نسبت به نظام اتهامی کم‌رنگ‌تر است.

۵. صدور حکم نهایی

رأی دادگاه معمولاً بر پایه محتویات پرونده مکتوب، یافته‌های مرحله تحقیقات مقدماتی، و ارزیابی قضایی از شواهد و دفاعیات صادر می‌شود. این حکم ممکن است شامل محکومیت، تبرئه، یا اقدامات جایگزین کیفری باشد.

۳،۲ مزایای نظام دادرسی تحقیقی

۱. تمرکز بر کشف عینی و بی‌طرفانه حقیقت

یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های نظام دادرسی تحقیقی، تلاش ساختاریافته برای دستیابی به حقیقت عینی و واقعی است. برخلاف نظام اتهامی که در آن رقابت میان طرفین دعوا می‌تواند حقیقت را تحت‌الشعاع قرار دهد، در نظام تحقیقی قاضی تحقیق با برخورداری از اختیارات قانونی، رأساً به جمع‌آوری و ارزیابی ادله می‌پردازد و تلاش می‌کند تا بدون جانبداری از هر یک از طرفین، واقعیت را کشف کند. این رویکرد، نظام تحقیقی را به تحقق عدالت مادی نزدیک‌تر می‌سازد؛ عدالتی که هدف نهایی آن نه صرفاً رعایت تشریفات، بلکه کشف حقیقت و صدور حکم عادلانه است (Damaska, ۱۹۸۶: p. ۳۸).

۲. کاهش امکان سوءاستفاده از تشریفات شکلی

یکی از معضلات نظام‌های اتهامی، امکان بهره‌برداری غیرمنصفانه و گاه فریبکارانه از قواعد شکلی توسط وکلا است. در مواردی، طرفین می‌توانند با تکیه بر نواقص در فرایند رسیدگی یا ابهامات شکلی، مانع از رسیدن دادگاه به حقیقت شوند. اما در نظام تحقیقی که تمرکز اصلی بر محتوا و جوهر ادله است، قواعد شکلی در خدمت کشف حقیقت قرار دارند و نه در جهت مانع‌تراشی بر سر آن. بدین ترتیب، این نظام از انعطاف‌پذیری بیشتری در رسیدگی عادلانه برخوردار است.

۳. افزایش تسلط علمی و عملی قاضی بر پرونده

در نظام تحقیقی، قاضی از نخستین مراحل با پرونده همراه است و بر فرآیند جمع‌آوری شواهد و بازجویی‌ها نظارت مستقیم دارد. این همراهی مستمر موجب می‌شود قاضی به ابعاد مختلف موضوع احاطه کامل داشته باشد. برخلاف نظام اتهامی که قاضی معمولاً تنها در جلسه دادرسی با پرونده مواجه می‌شود، در این نظام، قاضی به‌طور کامل در جریان جزئیات پرونده قرار دارد و این آگاهی تخصصی، مبنایی قوی برای صدور رأی مبتنی بر عدالت فراهم می‌آورد.

۴. کارآمدی بالا در برخورد با جرایم پیچیده و سازمان‌یافته

با توجه به ویژگی‌های نظام تحقیقی، این ساختار برای رسیدگی به جرایم پیچیده‌ای همچون جرایم اقتصادی، پول‌شویی، فساد سازمان‌یافته، تروریسم و جرایم فراملی مناسب‌تر است. تمرکز بر تحقیقات دقیق، حضور مستمر قاضی، و استفاده از نیروی پلیس قضایی متخصص، امکان شناسایی زوایای پنهان این‌گونه جرایم را فراهم می‌سازد؛ امری که در ساختار صرفاً ترافیعی، با دشواری‌های فراوان همراه است. از این رو، بسیاری از کشورهای که با تهدیدات امنیتی و اقتصادی مواجه هستند، تمایل بیشتری به استفاده از عناصر تحقیقی در نظام دادرسی خود دارند.

۴,۲ معایب نظام دادرسی تحقیقی

۱. تضعیف حقوق دفاعی متهم و خدشه به اصل بی‌طرفی قاضی

یکی از مهم‌ترین انتقادات وارد بر نظام دادرسی تحقیقی، نقش دوگانه قاضی در فرآیند رسیدگی است. قاضی تحقیق که مسئول گردآوری ادله، بازجویی از متهم و تنظیم گزارش نهایی است، در عین حال در مرحله صدور رأی نیز ممکن است ایفای نقش کند. این تمرکز قدرت در یک مقام قضایی، اصل بی‌طرفی را خدشه‌دار کرده و تعادل میان طرفین دعوا را بر هم می‌زند. به تعبیر برخی تحلیل‌گران، چنین ساختاری می‌تواند ناقض اصل «تساوی سلاح‌ها»^۱ باشد که یکی از ارکان دادرسی عادلانه است.

در حقوق ایران نیز برخی اساتید حقوق کیفری از جمله دکتر اردبیلی به این نکته اشاره کرده‌اند که «نظامی که در آن مقام تعقیب، تحقیق و صدور حکم در هم تنیده شود، بستر نقض بی‌طرفی قضایی را فراهم می‌کند» (اردبیلی، ۱۳۹۹).

۲. تمرکز بیش از حد بر مستندات کتبی و کاهش شفافیت عمومی

نظام تحقیقی عمدتاً بر اساس پرونده مکتوب اداره می‌شود و حضور فعال طرفین در جلسه دادرسی بسیار محدود است. این ویژگی هرچند ممکن است کارایی اداری را افزایش دهد، اما موجب کاهش شفافیت و حذف نظارت عمومی بر فرآیند رسیدگی می‌شود. عدم برگزاری جلسات علنی منظم، می‌تواند زمینه بروز خطا، سوءتفاهم و گاه سوءاستفاده از قدرت قضایی را فراهم آورد. در واقع، نهاد عمومی و شفافیت که از عناصر اصلی در مشروعیت‌بخشی به فرآیند دادرسی است، در این نظام تا حدی تضعیف می‌گردد.

۳. فقدان هیئت منصفه و کاهش جنبه مردمی دادرسی

در نظام تحقیقی، قضاوت بر عهده قضات حرفه‌ای است و مردم، برخلاف نظام اتهامی، در قالب نهاد هیئت منصفه، در فرآیند تشخیص گناهکار بودن متهم مشارکت ندارند. این امر سبب می‌شود فرآیند دادرسی جنبه تخصصی، اما در عین حال نخبه‌گرا پیدا کند. کاهش مشارکت عمومی در صدور رأی نهایی، می‌تواند مشروعیت اجتماعی

---

^۱Equality of arms

احکام صادره را تحت الشعاع قرار دهد و فاصله دستگاه قضایی با بدنه جامعه را افزایش دهد. این نقد به ویژه در نظام‌های حقوقی با پشتوانه مردم‌سالارانه، از اهمیت بیشتری برخوردار است.

۴. احتمال اطاله دادرسی در مرحله تحقیقات مقدماتی

در نظام تحقیقی، بخش اعظم فرآیند دادرسی در مرحله تحقیقات مقدماتی صورت می‌گیرد. این مرحله که با حضور قاضی تحقیق، پلیس قضایی، کارشناسان و شهود همراه است، نیازمند زمان و منابع قابل توجهی است. در مواردی، به‌ویژه در پرونده‌های پیچیده یا پرحجم، این تحقیقات ممکن است ماه‌ها یا حتی سال‌ها به طول انجامد. طولانی شدن این مرحله، نه تنها با اصل «دادرسی در مدت زمان معقول» در تعارض است، بلکه می‌تواند به فرسایش روحی و حقوقی متهم، اطاله عدالت، و کاهش کارآمدی نظام قضایی منجر شود. در حقوق ایران نیز موضوع اطاله دادرسی یکی از انتقادات اصلی به برخی فرآیندهای کیفری محسوب می‌شود.

۳. نظام دادرسی مختلط

نظام دادرسی مختلط یکی از ساختارهای نوین و تلفیقی در فرآیند دادرسی کیفری است که با بهره‌گیری از ویژگی‌های مثبت نظام اتهامی و نظام تحقیقی، تلاش می‌کند تا توازن میان کشف حقیقت، حفظ حقوق متهم و کارآمدی دادرسی را برقرار سازد. این نظام عمدتاً در کشورهایی با نظام حقوق نوشته که اصلاحات تدریجی در ساختار دادرسی خود اعمال کرده‌اند (مانند فرانسه، ایتالیا، آلمان، و اخیراً برخی ایالات متحده) مشاهده می‌شود. در اینجا نظام مختلط را به صورت تحلیلی و با استناد به منابع معتبر شرح می‌دهیم:

۱,۳ تعریف و مبانی نظام دادرسی مختلط

نظام دادرسی مختلط سیستمی است که در آن عناصر اصلی دو نظام متعارض - یعنی نظام تحقیقی (تفتیشی) و نظام اتهامی (ترافعی) - با یکدیگر ترکیب شده‌اند. در این الگو، مرحله تحقیقات مقدماتی بیشتر تحت تأثیر نظام تحقیقی است و توسط قاضی تحقیق یا نهادهای رسمی صورت می‌گیرد، در حالی که مرحله محاکمه ویژگی‌های ترافعی دارد و در آن طرفین دعوا در حضور دادگاه با شرایط نسبتاً برابر به ارائه ادله می‌پردازند.

این ترکیب به گونه‌ای طراحی شده که هم تضمینات دادرسی عادلانه (fair trial) و هم کارآمدی کشف حقیقت را تأمین نماید. به گفته "Damaska"، این نظام به دنبال برقراری تعادل نهادی میان «اقتدار رسمی» و «مشارکت اجتماعی» است (Damaska, ۱۹۸۶: p. ۷۴).

۲,۳ مراحل دادرسی در نظام مختلط

۱. تحقیقات مقدماتی با محوریت قاضی تحقیق یا دادستان

در این مرحله، دادستان یا قاضی تحقیق مسئول جمع‌آوری ادله، انجام بازرسی، استماع شهود و بررسی مستندات است. این مرحله از نظر ساختاری شباهت زیادی به نظام تحقیقی دارد. در برخی کشورها، دادستان مستقل وظیفه هدایت تحقیقات را بر عهده دارد و پلیس نیز تحت نظارت او عمل می‌کند.

۲. ارجاع به دادگاه و مرحله محاکمه توافقی

در صورت کفایت دلایل، پرونده به دادگاه ارجاع می‌شود. در این مرحله، ساختار دادرسی به شدت به نظام اتهامی نزدیک می‌شود: طرفین (دادستان و وکیل مدافع) در جلسه علنی به ارائه و نقد ادله می‌پردازند، بازرسی‌ها به صورت زنده انجام می‌شود، و قاضی عمدتاً نقش داور بی‌طرف دارد.

۳. صدور رأی با ارجاع به مستندات و دفاعیات حضوری

دادگاه پس از بررسی ادله کتبی و شفاهی، و استماع سخنان طرفین، رأی خود را صادر می‌کند. در برخی کشورها، حتی امکان مشارکت هیئت منصفه نیز در مرحله محاکمه وجود دارد.

۳,۳ ویژگی‌های اصلی نظام دادرسی مختلط

۱. ترکیب مراحل تحقیقی و ترافعی: در یک پرونده، ممکن است بخش‌هایی به صورت محرمانه و کتبی و بخش‌هایی به صورت علنی و شفاهی بررسی شود.

۲. نقش دوگانه دادستان: در برخی موارد، دادستان هم وظیفه پیگیری جرم و هم هدایت تحقیقات را دارد.

۳. پویایی بیشتر در رسیدگی به جرایم پیچیده: این نظام با توجه به انعطاف‌پذیری ساختاری، در رسیدگی به جرایم سازمان‌یافته و مالی مؤثرتر است.

۴. توجه به حقوق متهم و تضمین دادرسی عادلانه: از طریق حضور وکیل مدافع، شفافیت در مرحله محاکمه، و نظارت قضایی.

۴,۳. نمونه‌های تطبیقی از نظام مختلط

فرانسه: فرانسه را می‌توان نماد نظام دادرسی مختلط دانست. در این کشور، روند رسیدگی کیفری به دو مرحله اساسی تقسیم می‌شود:

۱. مرحله تحقیق^۹: این مرحله تحت نظارت مستقیم قاضی تحقیق انجام می‌پذیرد. قاضی تحقیق اختیار دارد تا متهم را احضار، بازجویی، شهود را استماع، و ادله را جمع‌آوری کند. این فرآیند معمولاً غیرعلنی و کتبی است، با تأکید بر حقیقت‌یابی.

مرحله محاکمه: با انتقال پرونده به دادگاه کیفری فرآیند دادرسی جنبه ترافعی به خود می‌گیرد. در دادگاه جنایات مهم، حضور هیئت منصفه (jury) نیز الزامی است و دادستان و وکلای طرفین به‌طور آزادانه استدلال می‌کنند. این مرحله به شفافیت و مشروعیت مردمی دادرسی کمک می‌کند (Damaska, ۱۹۸۶: p. ۹۸).

این ساختار، تلاش کرده میان حقیقت‌جویی علمی و رعایت حقوق دفاعی توازن ایجاد کند و همواره الگویی برای سایر کشورهای حقوق نوشته بوده است.

^۹Instruction préparatoire

^{۱۰}Juge d'instruction

ایتالیا: ساختار دادرسی کیفری ایتالیا در دهه ۱۹۸۰ دستخوش اصلاحاتی بنیادین شد که آن را از یک نظام مبتنی بر سنت تحقیقی به سمت یک ساختار مختلط و متوازن سوق داد. پیش از این اصلاحات، آیین دادرسی کیفری ایتالیا عمدتاً بر پایه مدل فرانسوی و به شیوه‌ای کاملاً تفتیشی اداره می‌شد؛ یعنی قاضی تحقیق نقش اصلی را در گردآوری ادله و تصمیم‌گیری ایفا می‌کرد و جایگاه متهم و مدافع در فرآیند دادرسی بسیار محدود بود. این وضعیت، به‌ویژه پس از تصویب قانون اساسی ایتالیا در سال ۱۹۴۸ که اصول دادرسی عادلانه را تضمین می‌کرد، با انتقادات حقوق‌دانان و نهادهای مدنی مواجه شد.

در پاسخ به این دغدغه‌ها، در سال ۱۹۸۸، قانون آیین دادرسی کیفری جدید (**Codice di Procedura Penale**) تصویب شد که با هدف "ترافعی‌سازی" محاکمه و تقویت حقوق متهم طراحی گردید. مهم‌ترین اصلاحات عبارت‌اند از:

۱. جدا شدن مقام تحقیق از مقام قضاوت: تحقیقات مقدماتی دیگر تحت نظارت مستقیم قاضی تحقیق انجام نمی‌شود، بلکه دادستان عمومی (**Pubblico Ministero**) مسئول آن است و نقش قاضی در این مرحله به نظارت و تضمین حقوق طرفین محدود شده است.
۲. تأکید بر ترافعی بودن محاکمه: دادرسی در مرحله محاکمه کاملاً شفاهی، علنی و بر مبنای استماع طرفین برگزار می‌شود. دادگاه بر اساس ادله‌ای که در جلسه محاکمه ارائه و بررسی می‌شود تصمیم‌گیری می‌کند و نه صرفاً بر اساس پرونده مکتوب.
۳. تقویت حقوق دفاعی متهم: متهم از همان آغاز فرآیند دادرسی حق برخورداری از وکیل، حق سکوت، دسترسی به پرونده و مشارکت فعال در تمامی مراحل را دارد. این موضوع با اصول مندرج در کنوانسیون اروپایی حقوق بشر و اصول دادرسی منصفانه تطابق دارد.
۴. استقلال وکلا و دادستان: وکلا از حقوق بیشتری برای دفاع از موکل خود برخوردار شده‌اند و دادستان نیز به‌عنوان یک طرف مستقل و بی‌طرف در رسیدگی عمل می‌کند، نه مانند گذشته به‌عنوان بازوی قضایی.

به گفته Merryman & Pérez-Perdomo، این اصلاحات گام مهمی در راستای مدرن‌سازی دادرسی کیفری در ایتالیا بود و ساختاری مختلط پدید آورد که در آن هم اصول حقیقت‌یابی حفظ شده و هم حقوق دفاعی متهم و توازن طرفین در فرآیند دادرسی تقویت گردیده است (۲۰۰۷: ۱۵۴ p).

در نتیجه، نظام دادرسی ایتالیا امروز نمونه‌ای از تلفیق هوشمندانه و تدریجی دو الگوی سنتی دادرسی محسوب می‌شود که تلاش کرده پاسخ‌گوی نیازهای عدالت کیفری نوین باشد.

آلمان: نظام دادرسی کیفری آلمان، اگرچه ریشه در سنت حقوق نوشته و مدل دادرسی تحقیقی دارد، در عمل به یکی از نمونه‌های برجسته نظام مختلط تبدیل شده است. این تحول به‌ویژه از نیمه دوم قرن بیستم به این سو، در نتیجه‌ی اصلاحات ساختاری و تأکید روزافزون بر تضمین حقوق دفاع، شکل گرفته است.

یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌هایی که ساختار مختلط نظام دادرسی آلمان را نمایان می‌سازد، نقش پررنگ وکیل مدافع در فرآیند دادرسی است. در آلمان، متهم از ابتدای تحقیقات مقدماتی این حق را دارد که وکیل مدافع داشته باشد، و این وکیل اجازه دارد در بازجویی‌ها حضور یابد، به سؤالات معترض شود، و درخواست‌های خاصی برای انجام تحقیقات یا شنیدن شهود ارائه دهد این حضور فعال وکیل باعث می‌شود که فرآیند تحقیق، که در اصل ماهیتی تحقیقی دارد، تا حدی حالت ترافعی نیز به خود بگیرد.

از سوی دیگر، جلسات محاکمه در دادگاه‌های آلمان به‌صورت علنی برگزار می‌شود، مگر در موارد خاص مانند پرونده‌های مربوط به امنیت ملی یا جرایم جنسی. این علنی بودن، که از اصول دادرسی عادلانه به شمار می‌رود، موجب شفافیت بیشتر فرآیند رسیدگی و نظارت عمومی بر آن می‌شود. در این مرحله، دادستان و وکیل مدافع به‌صورت فعال به ارائه ادله، استماع شهود، و طرح پرسش از طرف مقابل می‌پردازند که ویژگی بارز دادرسی‌های اتهامی است.

همچنین، اگرچه قاضی آلمانی همچنان نقش فعالی در هدایت دادرسی دارد، اما اصل بی‌طرفی دادگاه و تفکیک وظایف قضات تحقیق و قضات محاکمه رعایت می‌شود. قضاتی که در مرحله تحقیق مقدماتی فعال هستند، در مرحله صدور حکم شرکت نمی‌کنند تا اصل بی‌طرفی حفظ شود و فرآیند رسیدگی، عادلانه‌تر صورت گیرد.

علاوه بر این، نظام حقوقی آلمان با پذیرش اصولی همچون اصل برائت، منع اجبار به اعتراف، و اصل تساوی سلاح‌ها، تلاش کرده است تا از یک سو دقت تحقیقی خود را حفظ کند و از سوی دیگر، ویژگی‌های حمایتی و عادلانه‌ی دادرسی اتهامی را در ساختار خود ادغام نماید. این تلفیق سبب شده است که نظام آلمان، علی‌رغم ریشه‌های تاریخی تحقیقی، در عمل عملکردی نزدیک به نظام‌های مختلط و حتی در مواردی توافقی داشته باشد. در نتیجه، ساختار دادرسی کیفری آلمان را می‌توان نمونه‌ای موفق از تلفیق عقلانی دو نظام کلاسیک دانست که با حفظ ویژگی‌های مثبت هر دو مدل، توانسته تعادل نسبی میان کارآمدی در کشف حقیقت و حفظ حقوق متهم برقرار سازد.

۴.۴. مزایای نظام دادرسی مختلط

۱. برقراری تعادل میان کشف حقیقت و حقوق دفاعی

ترکیب نقش فعال قاضی در مرحله تحقیق با امکان دفاع مؤثر متهم در مرحله محاکمه، باعث می‌شود نظام مختلط بتواند هم حقیقت‌جویی عینی و هم رعایت حقوق فردی را تأمین کند. این ویژگی، آن را از نظر تضمین «دادرسی عادلانه» به الگویی میانه و متعادل تبدیل کرده است (Jackson & Summers, ۲۰۱۲: p. ۱۱۳).

۲. کارآمدی در جرایم پیچیده و سازمان‌یافته

در نظام مختلط، تحقیقات اولیه به صورت متمرکز، ساختاریافته و تحت هدایت مقام قضایی یا دادستان انجام می‌شود. این امر به‌ویژه در رسیدگی به جرایم اقتصادی، فساد مالی و تروریسم که نیازمند پیگیری حرفه‌ای و مستمر است، مزیت بزرگی محسوب می‌شود (Ashworth & Redmayne, ۲۰۲۱: p. ۱۳۹).

۳. افزایش دقت در صدور رأی

از آنجا که تصمیم نهایی قضات مبتنی بر مستندات مکتوب، اظهارات شفاهی، و ترکیب یافته‌های مرحله تحقیق و محاکمه است، احتمال خطای قضایی کاهش می‌یابد. به عبارت دیگر، دادرسی مختلط امکان بهره‌گیری از تمامی ابزارهای کشف حقیقت را فراهم می‌سازد.

۴. تقویت مشروعیت مردمی از طریق محاکمه علنی

اگرچه مرحله تحقیق ممکن است غیرعلنی باشد، اما محاکمه نهایی معمولاً در حضور عموم و با حضور وکیل مدافع برگزار می‌شود. این امر شفافیت فرآیند دادرسی را افزایش داده و اعتماد عمومی به عدالت کیفری را تقویت می‌کند.

۴,۵ معایب نظام دادرسی مختلط

۱. خطر تضعیف بی‌طرفی قاضی در صورت مشارکت در تحقیق

چنانچه قاضی مرحله محاکمه همان فردی باشد که در مرحله تحقیق نقش داشته است، ممکن است اصل بی‌طرفی نقض گردد. برخی کشورها با جداسازی قاضی تحقیق از قاضی رسیدگی‌کننده، تلاش کرده‌اند این ایراد را برطرف کنند (Damaska, ۱۹۸۶: p. ۹۵).

۲. پیچیدگی ساختاری و طولانی شدن روند رسیدگی

ادغام دو ساختار مختلف در یک فرآیند واحد، می‌تواند منجر به بوروکراسی حقوقی، اتلاف وقت و افزایش هزینه‌های دادرسی شود. همچنین، وجود نهادهای متعدد (پلیس، دادستان، قاضی تحقیق، دادگاه) ممکن است هماهنگی میان مراحل را دشوار کند.

۳. احتمال نقض حقوق متهم در مرحله غیرعلنی تحقیق

چنانچه نظارت کافی بر مرحله تحقیق وجود نداشته باشد، ممکن است حقوق دفاعی متهم در معرض خطر قرار گیرد. دفاع مؤثر و دسترسی به وکیل باید از همان مراحل اولیه تضمین شود، در غیر این صورت، عدالت صوری قربانی کارآمدی می‌شود (Fair Trial Manual, Amnesty International, ۲۰۱۴: p. ۶۰).

۴. تعارض بین دو فلسفه دادرسی

ادغام فلسفه تقابلی (نظام اتهامی) با فلسفه حقیقت‌یابی (نظام تحقیقی) می‌تواند به نوعی ناسازگاری ساختاری و سردرگمی رویه‌ای منجر شود، به‌ویژه در نظام‌های حقوقی که فاقد آیین دادرسی منسجم و پیشرفته‌اند

۵. نظام دادرسی اسلامی

نظام دادرسی اسلامی، مجموعه‌ای از قواعد و ساختارهای حقوقی است که بر پایه آموزه‌های فقه اسلامی و منابع شرعی (قرآن، سنت، اجماع و عقل) شکل گرفته و هدف آن تحقق عدالت در چارچوب اصول اسلامی است. این نظام در طول قرون، به‌ویژه در دوران خلافت اسلامی و نظام‌های حقوقی مبتنی بر شریعت، توسعه یافته است. ویژگی‌های برجسته این نظام را می‌توان در چند محور بررسی کرد:

۵,۱ مبنای شرعی و اخلاقی دادرسی

نظام دادرسی اسلامی مبتنی بر اصل "العدل" است، یعنی عدالت به‌عنوان غایت نهایی دادرسی تلقی می‌شود. قاضی اسلامی نه تنها مجری قانون بلکه مسئول اجرای عدالت واقعی است. آیات قرآنی چون "إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ..." (نساء: ۵۸) بر اهمیت عدالت در قضاوت تأکید دارد.

۵,۲ جایگاه قاضی

قاضی در نظام اسلامی نقش محوری دارد. او باید فردی عالم به فقه، عادل، با تقوا، و بدون وابستگی به قدرت باشد. قضاوت در فقه شیعه غالباً از شئون ولایت فقیه دانسته شده است، در حالی که در فقه اهل سنت، انتخاب قاضی می‌تواند توسط حاکم اسلامی انجام شود.

۵,۳ نقش ادله شرعی در اثبات جرم

در فقه اسلامی، ادله اثبات جرم محدود و دارای قواعد خاص است:

اقرار: اگر متهم به صورت آزادانه و بدون اجبار به جرم اعتراف کند، این اعتراف حجت است.

بینه: شهادت دو مرد عادل یا یک مرد و دو زن در بسیاری از دعاوی حجت است.

علم قاضی: در برخی مذاهب، علم شخصی قاضی نیز می‌تواند در صدور حکم نقش داشته باشد.

قسامه، یمین و لعان: از جمله روش‌های خاص اثبات در دعاوی معین

۵,۴ اصل شخصی بودن مجازات و عدم تجسس

اسلام بر اصولی چون "ولا تزر وازره وزر آخری" (انعام: ۱۶۴) و نهی از تجسس (حجرات: ۱۲) تأکید دارد. این اصول موجب می‌شود که در دادرسی اسلامی، حریم خصوصی و کرامت انسانی محترم شمرده شود و تنها در صورت وجود ادله معتبر، جرم اثبات گردد.

نظام دادرسی اسلامی بیشتر به نظام تحقیقی شباهت دارد؛ قاضی خود در مقام کشف حقیقت برمی‌آید، شهادت شهود را می‌شنود، و با استفاده از دانش فقهی خود حکم صادر می‌کند. برخلاف نظام اتهامی، طرفین دعوا نقش محدودی در شکل‌گیری دادرسی دارند.

دادرسی علنی الزامی نیست و حتی در برخی موارد، به منظور جلوگیری از افساد، مکتوم‌ماندن آن ترجیح داده شده است. با این حال، علنی بودن نیز مانع شرعی ندارد مگر در موارد خاص.

۵,۵ تأکید بر اصلاح و مصالحه

یکی از ویژگی‌های مهم دادرسی اسلامی، تشویق طرفین به مصالحه و حل و فصل اختلاف بدون صدور حکم قضایی است. قرآن کریم نیز می‌فرماید: "والصلح خیر" (نساء: ۱۲۸).

منابع

۱. قرآن کریم.
۲. محقق حلی، جعفر بن حسن. شرایع الإسلام فی مسائل الحلال و الحرام. قم: مؤسسه المرتضی، بی تا.
۳. شهید ثانی، زین الدین بن علی. مسالک الأفهام إلى تنقیح شرایع الإسلام. قم: مؤسسه نشر اسلامی، ۱۴۲۰ ق.
۴. سبحانی، جعفر. نظام قضایی اسلام. قم: مؤسسه امام صادق (ع)، ۱۴۲۲ ق.
۵. صدر، سید محمدباقر. الإسلام یقود الحیاة. بیروت: دارالتعارف، ۱۹۸۰ م.
۶. خالقی، علی، آیین دادرسی کیفری، جلد اول، شهر دانش، سال ۱۴۰۳
۷. آشوری، محمد، آیین دادرسی کیفری، چاپ بیستم. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).

۸. Ashworth, A. (۲۰۱۹). Principles of Crim'nal Law. Oxford University Press.
۹. Zander, M. (2020). The Law-Making Process. Cambridge University Press.
۱۰. A Comparative Analysis of the Adversarial and Inquisitorial Systems (۲۰۲۱). European Journal of Criminal Law.
۱۱. Amnesty International. Fair Trial Manual, ۲nd ed., ۲۰۱۴.

۱۲. Merryman, John Henry, and Rogelio Pérez-Perdomo. *The Civil Law Tradition: An Introduction to the Legal Systems of Europe and Latin America*. ۳rd ed. Stanford University Press, ۲۰۰۷.
۱۳. Damaska, Mirjan R. *The Faces of Justice and State Authority: A Comparative Approach to the Legal Process*. Yale University Press, ۱۹۸۶.
۱۴. Jackson, John D., & Summers, Sarah”J. *The Internationalisation of Criminal Evidence: Beyond the Common Law and Civil Law Traditions*. Cambridge University Press, ۲۰۱۲.